

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2022 (Ekim/October)

İbn ‘Akîle el-Mekkî’nin Kur’ân Lafızlarının İlahîliğine Yaklaşımı

İbn ‘Aqîla el-Makkî’s Approach Towards The Ownership/Belonging of Qur’ânic Words to God

Zakir DEMİR

Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı
Assist. Professor, Siirt University, Faculty of Theology
Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir
Türkiye
zakirdemir42@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3620-7233>
Web of Science ResearcherID: AFV-7633-2022

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 06/06/2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 23/10/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2022

Atıf / Citation: Demir, Zakir. “Kur’ân Lafızlarının İlahîliğine Dair İbn ‘Akîle el-Mekkî’nin Yaklaşımı”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Ekim/October 2022), 602-619.
<https://doi.org/10.31121/tader.1126755>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by: Ali KARATAŞ / Türkiye

Öz

Muhammed b. ‘Akîle el-Mekkî tefsir, hadis, İslâm tarihi, fıkıh ve tasavvuf olmak üzere çok sayıda ilimde ön plana çıkmış çok yönlü ve velûd bir müelliftir. Bu ilimlerin her birinde onun ilmî birikimini ve kültürel çeşitliliğini ortaya koyan eserleri ve risâleleri bulunmaktadır. İbn ‘Akîle’nin *ez-Ziyâde ve ‘l-ihsân fi ulûmi ‘l-Kur’ân* adlı kitabı, Kur’ân ilimleri kitâbiyatında kaleme alınmış olup çağdaş döneme kadar ulaşılmış en kapsamlı çalışmadır. İbn ‘Akîle’nin bu eserini ‘ulûmu ‘l-Kur’ân alanında kendisinden önce kaleme alınan eserlere yeni konular ekleyerek ve yeni bir tasnifte bulunarak hazırladığı görülmektedir. Bu hacimli çalışma, yüz elli dört bölümden oluşmaktadır. Bu eserde Kur’ân tarihi, tefsir tarihi ve tefsir usûlü olmak üzere Kur’ân’la ilişkili hemen hemen her konu incelenmektedir. Bu konulardan biri de Kur’ân lafızlarının aidiyeti meselesidir. Kur’ân lafızlarının aidiyeti konusunda İbn ‘Akîle klasik dönem İslâm düşüncesinde hâkim ve râcih bakış açısını benimsemektedir. Buna göre Kur’ân lafız ve mana bakımından Allah’a ait olmaktadır. *Muvâfakât-ı sahâbenin*, bu görüşe ilk bakışta te‘âruz ve tenâkuz (tezât/çelişki) izlenimi verdiği müsellemdir. İbn ‘Akîle de bu hâkim görüş ile *muvâfakât-ı sahâbe* arasında çelişki olduğunun farkındadır. Bu sorunu çözmek için iki farklı metnin kaynağı konusunda bir değerlendirmede bulunmaktadır. Bu değerlendirmesi incelendiğinde onun *muvâfakât-ı sahâbenin* kaynağını Kur’ân metninin kaynağı gibi ilâhî kabul ederek Kur’ân lafızlarının ilâhiliğini temellendirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kur’ân, Tefsir, Lafız, Mana, Muvâfakat-ı Sahâbe.

Abstract

Muhammed Ibn ‘Aqîla al-Makkî is a versatile and prolific scholar who has come to the fore in many Islamic disciplines including tafsir, hadis, Islamic history, fiqh and tasawwuf. In each of the mentioned disciplines, he produced books and epistles that reveal his scientific accumulation and cultural diversity. Ibn ‘Aqîla’s work entitled *az-Ziyâda al-ihsân fi ‘ulûm al-Qur’ân* written in the field of Qur’ânic sciences, is the most comprehensive work that has reached to the contemporary period. It is apparent that he prepared this voluminous book by making a new classification and adding new subjects to the works written before him in the field of Qur’ânic sciences. This work consists of one hundred and fifty-four chapters and incorporates almost every subject related to the Qur’ân, including the history of the Qur’ân, usûl al-tafsir and history of tafsir. One of these subjects is the issue of the ownership/belonging of Qur’ânic words. In this issue, Ibn ‘Aqîla agrees with the dominant and preferred point of view in the classical period of Islamic thought. According to this view, Qur’ân belongs to God in terms of wording and meaning. It is explicit that the concurrence/agreement of companions to revelation (*muwafaqat al-sahâba*) gives the impression of a contradiction to the mentioned view at first glance. Ibn ‘Aqîla is also conscious that there is a contradiction between this dominant view and the reality of *muwafaqat al-sahâba*. In order to solve this contradictory side, he makes an evaluation about the source of two different texts. It can be said that he endeavours to substantiate the ownership of Quranic words to God by alleging that the source of the two diverse texts is the same.

Keywords: Qur’ân, Exegesis, al-Lafz (Wording), al-Ma’nâ (Meaning), Muwafaqat al-Sahâba.

Giriş

İslâm fikir-düşünce tarihine bakıldığında ulemânın kelâmullâhın mâhiyetini, tabiatını ve doğasını anlama ve bunu anlamlandırmaya dair bir çaba içerisinde oldukları görülmektedir. Kelâmın keyfiyetini tespit etmeye çalışırken, bunu Allah’ın ezeli bir sıfatı şeklinde mütâlaa edenler olduğu gibi bunu “ilâhî bir fiil” olarak değerlendirenler de vardır. Kelâmullâhın neliğini tespit etmede lafız ve mana meselesinin önemli bir işlevinin olduğu müsellemdir. Lafız ve mana meselesinin izleri, bazı ipuçlarıyla erken döneme ait merviyyâta ve eserlerde bulunmaktadır. Örneğin Ebû Hanife’nin lafız ve manayı, asıl ve fer‘ olarak tasnif etmesinde lafızların aidiyetine dair bazı ipuçlarının izleri sürülebilir. Keza hadîs, hadîs-i kudsî ve sünnet terimlerine yüklenen manalarda, halku ‘l-Kur’an ve kırâ’atlerin aidiyeti düşüncesine dair tartışmalarda bu konunun izleri görülmektedir. Ayrıca Ehl-i Sünnet’in kelâmı, “kelâm-ı lafzî” ve “kelâm-ı nefsi” olmak üzere çift boyutlu olarak tefrîk etmesinin, lafızların aidiyeti tartışmasının ortaya çıkmasına sebep olduğu ileri sürülebilir. Bu bağlamda kelâmullâhın mâhiyetine

dair yaklaşımların ve Kur’ân lafızlarının aidiyeti konusunda farklı perspektiflerin varlığı müşâhede edilmektedir. Hemen belirtelim ki klasik ve modern dönem tefsir ve kelam metodolojisine bakıldığında Kur’ân’ın lafız bakımından değil de “mana” açısından Allah’a aidiyetine dair bir tartışmanın bulunmadığı anlaşılmaktadır. Lafızların aidiyeti konusunda farklı telakkîlerin olmasının arka planında farklı sâiklerden söz edilebilir. Bu doğrultuda Kur’ân’da sahâbenin sözlerine muvâfık çok sayıda âyetin nâzil olmuş olması, vahyin Hz. Muhammed’e iniş tabiatının ve keyfiyetinin ne şekilde olduğunu incelemeyi lüzumlu kılmaktadır.

Kur’ân vahyinin Hz. Peygamber’e nâzil olması konusunda İslâmî ilimler geleneğine bakıldığında ekseri âlimlerin, Allah’ın Kur’ân’ı lafız ve anlam bakımından Cibrîl’e aktarımı, onun da bunu peyderpey Hz. Muhammed’e iletimi meselesinde ittifak ettikleri ve bu durumun genel kabul gören bir telakki olduğu müşâhede edilmektedir. Diğer taraftan Zerkeşî’nin (öl. 794/1392) Ebû’l-Leys es-Semerkandî’den (öl. 373/983) aktardığı ve Süyûtî’nin (öl. 911/1505) de aynı ifadelerle naklettiği olasılıklar arasında ikinci olasılık olarak Cibrîl’in Kur’ân vahyini Hz. Muhammed’in kalbine anlam bakımından indirdiği, üçüncü ihtimal olarak da Kur’ân vahyinin Cibrîl’e anlam itibariyle nâzil olduğu onun da bu anlamları Arapça olarak ifade ettiği ve Hz. Muhammed’e bu lafızlar ile indirdiği belirtilmiştir.¹ Binaenaleyh Cibrîl’in Hz. Muhammed’e yalnızca anlamı indirdiğini, Hz. Muhammed’in de kendisine nâzil olan anlamları vâkıanın oluşuna göre Arapça tabir ettiğini veya Cibrîl’e anlamın ilkâ edildiğini, Cebrâil’in bu anlamı Arap lisânına çevirdikten sonra Hz. Muhammed’e indirdiğini ileri sürenler de olmuştur. Tefsir metodolojisinde Semerkandî’den aktarılan bahis konusu olasılıklar, Zerkeşî ve Süyûtî’nin yanı sıra Taşkoprizâde (öl. 968/1561), Kâdî Hüseyin ed-Diyârbekrî (öl. 990/1582), Kâtib Çelebi (öl. 1067/1657), Muhammed b. ‘Akîle el-Mekkî (öl. 1150/1737), Âlûsî (öl. 1270/1854) ve İbrâhîm el-Bâcûrî (öl. 1277/1860) gibi müteaddit bilginler vasıtasıyla aktarılmış, ancak bu konuda hâkim görüşe muhalif yaklaşımlara dair bir değerlendirmede bulunulmamıştır.² Binaenaleyh bunlar, Kur’ân lafızlarının aidiyetine dair başlıca üç yaklaşım olarak tefsir metodolojisinde yer almıştır.³

Kur’ân lafızlarının aidiyeti konusunda görüş beyân eden âlimlerden biri de çalışmamızın konusu olan Muhammed b. ‘Akîle el-Mekkî’dir. Biyo-bibliyografik kaynaklarda verilen bilgilere göre İbn ‘Akîle’nin lakap, künye ve nisbesini içeren şekilde tam ismi, Ebû Abdillâh

¹ Bedrüddîn ez-Zerkeşî, *el-Burbân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân* (Kâhire: Dâru’t-Türâs, 1984), 1/229-230; Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Merkezü’d-Dirâsâtü’l-Kur’âniyye (Medîne: Mücemma’ü’l-Melik Fehd li-Tıba’atü’l-Mushafî’s-Şerif, ts.), 1/292.

² Zerkeşî, *el-Burbân*, 1/229-230; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/292-293; Ahmed Efendi Taşkoprizâde, *Miftâhu’s-sa’âde ve misbâhu’s-siyâde fî mevzû’âtü’l-‘ulûm* (Beyrût: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1985), 2/354; Kâdî Hüseyin b. Muhammed ed-Diyârbekrî, *Târîhu’l-hamîs fî abvâli enfesi nefîs* (Kâhire: Matbaa-i ‘Osman ‘Abdurrâzık, 1302), 1/9-10; Hacı Halife Mustafa b. ‘Abdullâh Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-‘zîmûn ‘an esâmi’l-kütübî ve’l-fünûn*, thk. M. Şerefettin Yaltkaya - Rifat Bilge (Ankara: TTK Yayınevi, 2014), 2/1525-1526; Muhammed b. Ahmed İbn ‘Akîle, *ez-Ziyâde ve’l-ıbsân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân* (Şârika: Merkezü’l-Buhûsi ve’d-Dirâsât, 2006), 1/162; Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Râhu’l-me’ânî fî tefsiri’l-Kur’âni’l-‘azîm ve’s-seb’i’l-mesânî* (Beyrût: Dâru İhyâ’t-Türâsü’l-‘Arabî, ts.), 19/120-121; İbrâhîm b. Muhammed el-Bâcûrî, *Tuhfetü’l-mürîd ‘alâ Cenheretü’t-tevhîd*, thk. Muhammed Sâlih el-Gursî (İstanbul: Mektebetü’l-İrşâd, 2007), 272-273.

³ Kur’ân lafızlarının aidiyetine dair ortaya konulan görüşleri Kur’ân’ın bütünlüğüne, tefsir ilmi verilerine ve çeşitli merviyâyata uyup uymadığını bir başka çalışmamızda değerlendirmeye tabi tuttuğumuz için burada tekrar etmek istemiyoruz. Kur’ân lafızlarının aidiyetine dair görüşlerin tasnifi ve bunların kritiğine dair detaylı mülâhazalar için bk. Zakir Demir, “Kur’ân Lafızlarının Aidiyetine Dair Tefsir Geleneğindeki Tartışmalar ve Bunların Kritiği”, *Kader* 20/1 (2022), 345-368.

Muhammed b. Ahmed b. Saîd b. Mes'ûd şeklindedir. İbn 'Akîle, allâme, muhaddis, müsîd, sûfî, eş-şems, ez-zâhir ve cemâlüddîn olarak nitelenmektedir. O tefsir, hadis, İslâm tarihi, fıkıh, tasavvuf olmak üzere çok sayıda ilimde ön plana çıkmış çok yönlü ve velûd bir müelliftir. Bu ilimlerin her birinde onun ilmî birikimini ve kültürel çeşitliliğini ortaya koyan eserleri bulunmaktadır.⁴ İbn 'Akîle'nin *ez-Ziyâde ve 'l-ihsân fî ulûmi 'l-Kur'ân* adlı kitabı, Kur'ân ilimleri kitâbiyatında kaleme alınmış olup çağdaş döneme kadar ulaşmış en kapsamlı çalışmadır. İbn 'Akîle bu eserini Kur'ân ilimleri alanında kendisinden önce kaleme alınan eserlerdeki konuları yeni bir tasnifle ve eklemelerde bulunarak hazırlamıştır. Yüz elli dört bölümden oluşan bu eserde Kur'ân tarihi, tefsir usûlü ve tefsir tarihi olmak üzere Kur'ân'la ilişkili hemen hemen her konu incelenmektedir. Bu konulardan biri de Kur'ân lafızlarının aidiyeti meselesidir.

Kur'ân lafızlarının aidiyeti konusunda İbn 'Akîle klasik dönem İslâm düşüncesinde hâkim ve râcih bakış açısını benimsemektedir. Buna göre Kur'ân lafız ile anlam bakımından Allah'a ait olmaktadır. *Muvâfakât-ı sahâbenin*, bu görüşle ilk bakışta te'âruz ve tenâkuz (tezât/çelişki) arz ediyormuş izlenimi verdiği müsellemdir. İbn 'Akîle de bu hâkim görüş ile *muvâfakât-ı sahâbe* arasında çelişki izlenimi olduğunun farkındadır. Bu sorunu çözmek için iki farklı metnin kaynağı konusunda bir değerlendirmede bulunmaktadır. İbn 'Akîle *muvâfakât-ı lafziyyenin*, yani beşer kelâmının birebir ilâhî kelâm olarak aktarıldığı metnin kaynağını, Kur'ân metninin kaynağı gibi ilâhî addederek bu sorunu çözmeye çalışmaktadır. Elinizdeki bu çalışmada onun, Kur'ân lafızlarının aidiyeti konusunda serdettiği görüşü ve düşüncesini temellendirme metodu ele alınmaktadır. Akabinde onun hâkim görüşü temellendirme metodu kritiğe tabi tutulmaktadır.

1. Kur'ân'ın Tanımı

“Kur'ân” terimine yüklenen mefhûmlar/anlamlar, yani ‘Kur'ân nedir ne değildir’ meselesinin, lafızların aidiyeti tartışmasında başat bir rol oynadığı malumdur. Dolayısıyla âlimlerin bu terime yükledikleri anlam, onların Kur'ân tasavvurlarını yansıtmaktadır.⁵ Bu doğrultuda İbn 'Akîle'nin Kur'ân lafızlarının aidiyeti konusundaki yaklaşımının izini ilk olarak “Kur'ân” terimine yüklediği anlamda sürmek gerekmektedir. İbn 'Akîle Kur'ân lafızlarının ilâhîliği konusunda ilk olarak *ez-Ziyâde ve 'l-ihsân fî ulûmi 'l-Kur'ân*'ın birinci bölümü olan “Kur'ân'ın Hakikati ve Mâhiyetine Dair Meseleler”de temas etmektedir. Söz konusu bölüme dair izâhâtta bulunurken ilk olarak Süyûtî'nin *el-İtkân fî 'ulûmi 'l-Kur'ân* adlı eserinde böylesi bir bölüme yer vermediğinden söz etmektedir. Bu bağlamda bu bölümün kendisi tarafından ortaya konulan müstakil bir bölüm olduğunu okuyucuya ihsâs ettirmektedir. İbn 'Akîle Kur'ân'ın hakikati ve mâhiyetini izâh etmeye çalışırken ilk olarak Tâceddîn es-Sübki'nin (öl. 771/1370) halku'l-Kur'ân bağlamında yaptığı “Kur'ân” tanımını, Celâleddîn el-Mahallî'nin

⁴ Muhammed Halîl el-Murâdî, *Silkü'd-dürer fî a'yâni'l-karni's-sânî 'aşer* (Kâhire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 4/30; Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fibrisü'l-fehâris* (Beyrût: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1982), 2/607, 863.

⁵ Kur'ân'ı tanımlamak, vahyin nüzûl döneminden modern döneme kadar devam eden bir çabadır. Klasik ve modern dönemde âlimlerin yaptıkları Kur'ân tanımlarına bütüncül bakıldığında bunların âlimlerin bakış açılarını, fikhî ve itikâdî duruşlarını yansıttığı görülmektedir. Ancak yapılan Kur'ân tanımlarının çoğunun hadd-i tam, yani efrâdını efrâdını câmî' ağyârını mânî' olmadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda ta'rîfât, hudûd ve mustalahât eserlerinde Kur'ân terimine dair yapılan tanımlar için bk. Zakir Demir, *Tefsir Terimbilimi'ne Alternatif Bir Alan: Ta'rîfat, Hudud Ve Mustalahat Kitâbiyatı* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2020), 152-163. Nüzûl ve Mushaf dönemlerindeki Kur'ân tanımları hakkında detaylı değerlendirmeler için bk. Nihat Uzun, “Kur'ân'ı Tanımlamanın Keyfiyeti: Kur'ân Tanımlarının Tarihsel Serencamı Üzerine Bir İnceleme”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2018), 100-140.

(öl. 864/1459) ona yönelik ilave ve şerhi üzerinde birtakım tasarruflarda bulunarak aktarmaktadır. Söz konusu tanım şu şekildedir:

“Kur'ân Allah'ın kelâmıdır; [O'nun] Zâtıyla kâim olup yaratılmamıştır; Mushaflarımızda mecâz değil, hakikat anlamında yazılmıştır; manayı çağrıştıracı ve düşündürücü lafızlarla belleklerimizde ezberlenmiştir/korunmuştur. Bu da hakikat anlamında olup mecâz değildir. Kur'ân, seslendirilen ve işitilen harfleriyle dillerimizde okunmuştur. Bu da hakikat anlamında olup mecâz değildir.”⁶

Manayı çağrıştıracı ve düşündürücü lafızlar (*el-elfâzü'l-muhayyile li'l-ma'na*), zihinde dizili olup henüz dile dökülmemiş ve kulak ile işitilmemiş kelimelerdir. Bunlar hissî, yani somut bir sesle telaffuz edildiğinde, seslendirilen lafızlarla aynı mâhiyete dönüşür. Tanımda yer alan *el-elfâzü'l-muhayyile* kaydı Mahallî'ye aittir. Bu kayıt, lafızla anlamın mutâbık ve mütenâsib olmasının şart olmadığını ihsâs ettirmektedir. Oysa gerek Abdurrahmân el-Hemedânî (öl. 320/932), Bâkılânî (öl. 403/1013), İbn Reşîk el-Kayrevânî (ö. 456/1064) ve Abdülkâhir el-Cürcânî (öl. 471/1078-79) gibi klasik dönem bilginlerine gerekse de Mustafâ Lutfî el-Menfelûtî (1876-1924) ve Abdullâh Dirâz (1894-1958) gibi çağdaş dönem müelliflerine göre lafız-mana ayırımı yapmak isabetli bir yaklaşım değildir.⁷ Bu çerçevede lafızla anlamın mütenâsib ve ait oldukları öznenin aynı olmasının zaruri olduğu düşünüldüğünde *ez-Ziyâde ve'l-ihsân*'ın birinci cildini neşre hazırlayan Muhammed Safa Hakkı'nın da işaret ettiği gibi tanımda “*el-muhayyile*” yerine, Kur'ân'ın yüce manalarına delâlet açısından daha uygun olan “*el-mutâbika*” kelimesini kullanmak gerekirdi.⁸ Bu durumda mana, “Kur'ân, manalara uygun lafızlarla gönüllerimizde ezberlenmiştir/korunmuştur” şeklinde olurdu. Bununla birlikte İbn 'Akîle'nin Kur'ân'ın mâhiyeti konusunda yer verdiği bu tanımda böyle bir anlam inceliği bulunmamaktadır. İbn 'Akîle bu konuda herhangi bir ta'like de yer vermemektedir.⁹ Tanımda lafızla anlamın bir bütün olarak aidiyetine dair bir kayıt da bulunmamaktadır. Bu da tanımın büyük ölçüde efrâdını câmî' ağıyârını mânî' olmadığını göstermektedir. Son tahlilde onun mezkûr tanımı, lafızların ilâhîliği görüşünü yansıtmamaktadır.

İbn 'Akîle söz konusu tanımda geçen “mecâz” kelimesine dair Mahallî'den iktibâsta bulunarak “hakikat” kelimesine İslâmî ilimler terminolojisinde giydirilen farklı anlamlara işaret etmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda Mahallî'den yaptığı iktibâsa göre üç meselede ‘mecâz değildir’ kaydına yer vermesinin sebebi, kelimelerin “hakikat” kelimesine yükledikleri mefhûmu kastetmediğini vurgulamaktır. Zira onlara göre “hakikat” ile kastedilen, bir şeyin künhü, özü, esası ve temelidir. Mahallî'ye göre “hakikat” kelimesine, kelimelerin terminolojisindeki anlam, yani ‘bir şeyin künhü’ manası verildiğinde Kur'ân, “hakikat”ın bu boyutunda

⁶ Celâleddîn el-Mahallî, *el-Bedri't-tâli' fi balli Cem'i'l-cevâmi'*, thk. Ebû'l-Fida Murtaza 'Alî b. Muhammed el-Muhammedi ed-Dağistanî (Beyrût: Müessesetü'r-Risale, 2005), 2/421; İbn 'Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân*, 1/102.

⁷ Lafız-anlam arasındaki delâlet ilişkisi, dilbilimin temel sorunlarından biridir. Yukarıda söz konusu edilen âlimlerin lafız ve anlama dair görüşlerine dair detaylı değerlendirmeler için bk. Zakir Demîr, *İlâhî Nakiller Bağlamında Kur'ân'daki İktibâsların Mâhiyeti* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 155-159.

⁸ Muhammed Safa Hakkı, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân*'ın Birinci Bölümü olan “Kur'ân'ın Hakikati ve Mâhiyetine Dair Meseleler”den eserin Kırk Beşinci Bölümü olan “Havâssu'l-Kur'ân'a İlişkin Meseleler”e kadarki aralığı tahkik etmiştir. Hakkı, İbn 'Akîle'nin Kur'ân tanımında yer alan “*el-muhayyile*” yerine, “*el-mutâbika*” kelimesini önerdiği görülmektedir. bk. İbn 'Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân*, 1/102.

⁹ İbn 'Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân*, 1/102.

ne Mushaflarda ne belleklerde ne de dillerde yer almış olacaktır. Bu sebeple söz konusu ta'rifte geçen "hakikat" kelimesi ile kastedilen, Arap dilinde kullanılan mecâz anlamın zıddıdır. Dolayısıyla Kur'ân'ın, hakikat/temel anlamında "yazılmış", "ezberlenmiş/korunmuş" ve "okunmuş" olduğu söylenebilir. Ayrıca dört varlık kategorisinin her birine göre de bu üç husus, hakikat/temel anlamıyla Kur'ân'a isnâd edilebilir.¹⁰ Bir başka ifadeyle mecâz anlamıyla Kur'ân "yazılmış", "ezberlenmiş/korunmuş" ve "okunmuş" değildir.¹¹ Kanaatimize göre tanımında 'mecâz değildir' kaydına yer verilmesi isabetli olmuştur. Zira bu kayıt olmadığında mâhiyeti (neliği) bilinmeyen ve hakkında yapılan yorumların gaybı taşlamaktan öte bir işlevi olmayan *levh-i mahfûz*daki kelâm, yani *kelâm-ı nefsi* de tanıma dâhil olmuş olacaktır.

Kur'ân'ın hakikati ve mâhiyeti konusunda İbn 'Akîle'nin yukarıda aktardığı tanım dikkate alındığında Tâcüddîn es-Sübki ve Celâlüddîn el-Mahallî'ye göre "Kur'ân" tanımlanmasında "i'câz" kaydının gerekli olmadığı söylenebilir. Oysa Sübki'nin metnine ve Mahallî'nin şerhine bütüncül bakıldığında onların Kur'ân'ın ta'rifinde i'câz kaydının olması gerektiğini ileri sürdükleri görülmektedir. Zira Sübki'ye göre Kur'ân, "bir sûresi ile âciz bırakmak için Hz. Muhammed'e indirilen ve okunmasıyla ibadet edilen lafızdır."¹² Kanaatimize göre Kur'ân lafızlarının ilâhîliğinden söz edebilmek, dolayısıyla Kur'ân'ın lafız ve manasının bir bütün olarak Allah'a ait olduğunu ileri sürebilmek için "Kur'ân" tanımında i'câz kaydına yer vermek gerekmektedir. Zira Kur'an'ın i'câzı, lafız ve manasının Allah'a ait olmasının bir sonucudur. Bir başka deyişle Kur'ân, hem lafız hem mana bakımından Allah'a ait olduğu için mu'ciz bir metin olarak kabul edilmektedir. Birazdan temas edileceği üzere İbn 'Akîle de Kur'ân lafızlarının ilâhîliğini savunurken Kur'ân'ın mu'ciz bir kitap olmasından hareket etmektedir.

Malum olduğu üzere bir şeyin neliği veya mâhiyeti, "Mâ hüve/Bu nedir?" sorusuna verilen cevapla ortaya çıkan zihinsel bir formdur. Mâhiyet, bir şeyi ne ise o yapan özelliğini, varlığın özünü ve hakikatini ifade etmektedir. Bir başka ifadeyle mâhiyet, 'bir şeyin onunla kendisi olduğu şey' şeklinde tanımlanabilir.¹³ Bu çerçevede İbn 'Akîle'nin "İlmu Hakikati'l-Kur'âni Mâ Hüve" bölümünde Kur'ân'ın mâhiyetine dair müttekâmil bir tanıma yer vermesi ve lafızların aidiyetine dair tartışmaları derinlemesine irdelemesi beklenmektedir. Oysa bu bölüm incelendiğinde İbn 'Akîle'nin Kur'ân'a dair tanımları bütüncül bir şekilde tartışmadığı ve Kur'ân'a dair efrâdını câmi' ağyârını mâni' bir tanım önermediği görülmektedir.

İbn 'Akîle'nin *ez-Ziyâde ve'l-ihsân*'da i'câzü'l-Kur'ân ilmini incelediği yüz yirmi altıncı bölümde de Kur'ân'a dair yaptığı tanımda lafız ve mana olgusuna temas etmesi önemli-

¹⁰ Muhyiddîn İbnü'l-'Arabî'ye göre her varlık için hâricî, zihnî, ibâre ve yazıdaki varlık olmak üzere dört varlık mertebesi/kategorisi söz konusudur. Ona göre yazıdaki (*el-vüçûd fi'l-kitâbeti*) ibâredekine/sesleniştekine (*el-vüçûd fi'l-ibâreti*), o zihindekine (*el-vüçûdî'z-zihni*), o da hâricîteki (*el-vüçûdu'l-hâricî*) varlığa delâlet eder. Kur'ân zihnî varlık olarak kalplerde korunmuş, lisânî (ibâre) varlık olarak dillerle okunmuş, kitâbî varlık olarak mushaflarda yazılmış, hâricî varlık olarak ise o, Zât-ı Mukaddes ile kâim olan manadır; ne kalplerde ne dillerde ne de mushaflardadır. Harflerden oluşan lafızlar ise seslerdir ve bunlar arâzdır. Bu meseleye dair detaylı değerlendirmeler için bk. 'Abdülvehhâb eş-Şarâni, *el-Yenâkât ve'l-cevâbir* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 1/169.

¹¹ Mahallî, *el-Bedrî't-tâli*, 2/421-422; İbn 'Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân*, 1/102-103.

¹² Sübki'nin ifadesi şöyledir: "el-Kur'ânü, el-lafzu'l-münezzelu 'alâ Muhammedin li'l-i'câzi bi-sûretin minhu el-müte'abbedü bi-tilâvetihi." bk. Tâcüddîn es-Sübki, *Cem'u'l-cevâmi' fi usûli'l-fıkḥ*, thk. 'Abdülmun'im Halil İbrâhîm (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 21.

¹³ Sa'deddîn et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. 'Abdurrahmân 'Umeyre (Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1998), 1/399.

dir. Burada Kur'ân'ı şu şekilde tanımlamaktadır: “Kur'ân, lafız ve manasıyla bir bütün olarak Hz. Muhammed'e nâzil olan Allah'ın kelâmıdır.”¹⁴ Ne var ki İbn 'Akîle bu tanım da i'câz kaydına yer vermemiştir. “Kur'ân” teriminin tanımında i'câz kaydının gerekli olduğu hususu İslâm düşünce tarihinde müsellem olmasına rağmen Gazzâlî (öl. 505/1111) gibi birtakım düşünürlerin bu genel kabule karşı oldukları görülmektedir. Gazzâlî'ye göre “Kur'ân” tanımlanırken, kelâmın “mu'ciz” olduğunu belirtmeye gerek yoktur. Bu doğrultuda ona göre i'câzı, Kur'ân'a hasretmek ve Kur'ân'da bulunan her şeyin mu'ciz olduğunu ileri sürmek doğru bir yaklaşım değildir. Onun bu konudaki ifadeleri şöyledir: “*Kur'ân'ın mu'ciz olması, onun, Allah'ın kitabı olmasına değil, Hz. Muhammed'in doğruluğuna delâlet eder. Zira Allah'ın kitabı olmayan bir şey ile de i'câz telakki edilebilir. Kitab'dan olduğu halde, âyetin bir parçasının i'câza konu olmaması mümkündür.*”¹⁵

Muhtemelen Gazzâlî bu yaklaşımı sebebiyle lafızların aidiyeti konusunda hâkim görüşe muhalif düşmüştür. Nitekim onun *el-Me'ârifü'l-'akliyye* isimli kitabında ilâhî kelâmın neliğine değinirken Kur'ân lafızlarının Hz. Peygamber'e isnâd edilmesine kapı araladığı müşâhede edilmektedir. Ona göre Kur'ân, Hz. Peygamber'in kalbine hem lafız hem anlam birlikteliğiyle değil de 'doğrudan ve yalnızca anlam itibariyle' inmiştir. Gazzâlî'nin konuyla ilgili ifadeleri şöyledir: “*Kur'ân'daki harfler, Allah'ı tenzîh etmek maksadıyla O'na nispet edilmemiştir. Kur'ân'daki harflerin, Şâri olarak Hz. Peygamber'in nefsinden doğduklarından, onun değerli ve temiz sözüne, lafzına tabi olduklarından ve Hz. Muhammed'in her şeyinin Hayy, Kayyum ve Kadîm olan Allah'ın nuruyla aydınlatılmış olduğundan şüphe duymayız.*”¹⁶

Gazzâlî'ye göre 'Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in kalbine hem lafız hem anlam birlikteliğiyle değil de 'doğrudan ve yalnızca mana olarak' nâzil olduğuna dair görüşün dayanağını Kur'ân pasajlarında ve sahîh hadîs metinlerinde saptamak mümkündür.¹⁷ Ona göre “*er-Rahmânu 'allemu'l-Kur'âne halaka'l-insâne 'allemhu'l-beyân.*”¹⁸ âyetinde zikri geçen “insan” ifadesiyle amaçlananın, insan türü olması muhtemeldir. Bu yaklaşıma göre Allah, insana bilgiyi, dil ve kalemle öğretmiştir. İlgili âyette geçen “insan” kelimesiyle Hz. Peygamber'in kastedilmesi de mümkündür. Zira Allah, Kur'ân'ı ona öğretmiş, anlamlarını kalbine yazmıştır. Sonra Cebrâil aracılığıyla ona vahyetmiş ve duyduğunu kendi diliyle ümmeti ve arkadaşları için beyânda bulunmasını emretmiştir.¹⁹ Gazzâlî bu konuda şunları söylemektedir:

“Allah'ın konuşması (kelâmullâh), ibâre sıralaması ve harf kaynaşması olmaksızın, onun özünün vasfıdır. Çünkü bunlar, zaman içinde olurlar ve süre tekrarlarıyla ortaya çıkarlar. Hâlbuki

¹⁴ İbn 'Akîle'nin ifadesi şöyledir: “el-Kur'ânü kelâmullâhi celle şe'nühü, nüzzele lafzuhü ve ma'nâhü 'alâ Muhammedin.” bk. İbn 'Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-İhsân*, 6/379.

¹⁵ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*, thk. Hamza b. Züheyr Hâfız (Cidde: Şerîketü'l-Medîneti'l-Münevvere lî't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1413), 2/9-10.

¹⁶ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Me'ârifü'l-'akliyye*, thk. 'Abdulkerim el-'Osmân (Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 1963), 81, 105. Bu eser Ahmet Kamil Cihan tarafından “Düşünme, Konuşma ve Söz Üzerine” adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir (bk. İnsan Yay., İstanbul 2002).

¹⁷ Gazzâlî, *el-Me'ârifü'l-'akliyye*, 81.

¹⁸ er-Rahmân 55/1-3.

¹⁹ Gazzâlî, *el-Me'ârifü'l-'akliyye*, 82.

Allah, zamanın arazlarından, boğazla ve dille konuşmaktan münezzehtir. Onun konuşması/kelâmı, özünün vasfıdır (sıfat) ve vasıf, hiçbir şekilde ve hiçbir vakit vasıflanandan (mevsûf) ayrılmaz. Allah konuşmak istediği zaman konuşmasının anlamlarını peygamberlerine ve elçilerine vahyeder ve Rûhu'l-Kudüs vasıtasıyla vahiy nurunu onların kalplerine bırakır ki Şârî (Hz. Peygamber), kendi diliyle Allah'ın konuşmasını dile getirsin ve kendi beyânıyla ondan söz etsin.²⁰

Gazzali'nin burada vahiy-ilhâm meselesine değinerek ilhâmı, dolayısıyla tasavvuf ehlinin irfânî te'vîl, sezgi ve keşf anlayışlarını haklı çıkarma çabası içerisine girdiği anlaşılmaktadır. İlerleyen sayfalarda temas edileceği üzere İbn 'Akîle'nin de ilhâm ile vahyin kaynağını bir tutarak *muvâfakât-ı sahâbenin* i'câza konu olmasının imkânı üzerinde durmaya çalışmaktadır.

2. Kur'ân Lafızlarının Aidiyetine Dair Yaklaşımlar

Vahyin Hz. Muhammed'e iletimi meselesinde İslâm fikir geleneğine bakıldığında cumhur-u ulemânın, Kur'an'ın lafız ve mana bir bütün halinde Allah'a ait olduğu görüşünü savundukları görülmektedir. Kur'ân lafızlarının aidiyetine dair hâkim ve râcih olan bu yaklaşıma göre Kur'ân'ın lafız ve anlam açısından ilâhî kelâm olması, Kur'ân'ın başlıca özelliklerinden biridir. Buna göre Kur'ân Hz. Peygamber'e nâzil olmadan önce gerek lafız gerekse de anlamdan oluşmaktaydı. Kur'ân vahyinin lafız ile anlam itibariyle insanlara aktarımında Hz. Muhammed'in bir müdahalesi ve etkisi bulunmamaktadır. Buna göre vahiy sürecinde ve vahyin teşekkülünde Hz. Peygamber'in ve Cebrâil'in rolünün tamamen pasif olduğu söylenebilir. Öte yandan daha önce de ifade edildiği gibi Kur'ân vahyinin mâhiyeti konusunda bu hâkim ve râcih görüşle birlikte Zerkeşi'nin Semerkandî'den naklettiği, Süyûtî ve İbn 'Akîle'nin de aynı ifadelerle aktardıkları ihtimaller arasında ikinci ihtimal olarak Cibrîl'in Kur'ân vahyini Hz. Muhammed'in kalbine mana olarak indirdiği, üçüncü ihtimal olarak da Kur'ân vahyinin Cibrîl'e mana olarak indiği onun da bu manaları Arapça olarak ifade ettiği ve Hz. Peygamber'e bu lafızlar ile aktardığı belirtilmiştir.²¹ Buna göre Cibrîl'in Hz. Muhammed'e yalnızca anlamı indirdiğini, Hz. Muhammed'in de kendisine indirilen anlamları Arap diliyle ifade ettiğini veya Cibrîl'e anlamın ilkâ edildiğini, bu anlamı Cibrîl'in Arapça'ya çevirdikten sonra Hz. Peygamber'e indirdiğini savunanlar bulunmaktadır.²²

Tefsir metodolojisinde Semerkandî'den aktarılan söz konusu ihtimaller, daha önce işaret edildiği üzere Kur'ân lafızlarının aidiyeti meselesinde temel üç görüş olarak ortaya konmuştur. Hâkim görüşün yanı sıra diğer görüşlerin de birtakım savunucularının olduğunu belirtmiştik. Bu bağlamda anlamın Allah'a, lafzın Hz. Peygamber'e aidiyetine dair yaklaşımının erken dönemden Süfyân es-Sevrî'nin (öl. 161/778); klasik dönemden Gazzâlî ve Muhyiddîn İbnü'l-'Arabî'nin (öl. 638/1240); çağdaş dönemden Fazlurrahman'ın (1919-1988) ifadelerinde izleri görülmektedir. Keza anlamın Allah'a lafzın Cebrâil'e ait oluşu telakkisinin savunu-

²⁰ Gazzâlî, *el-Me'ârifü'l-'akliyye*, 90-91.

²¹ Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/229-230; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/292; İbn 'Akîle, *eş-Ziyâde ve'l-İhsân*, 1/162.

²² Mustafa Altundağ, "Kelâmulâh Halku'l-Kur'ân Tartışmaları Çerçevesinde 'Kelâm-ı Nefsî - Kelâm-ı Lafzî' Ayırımı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 181.

cuları arasında klasik dönemden Cüveynî (öl. 478/1085) ve Kâdî ‘Abdülcebbar’ın (öl. 415/1025); günümüzden de Süleyman Ateş’in isimlerine yer verilebilir.²³

Çalışmamızın konusu olan Muhammed İbn ‘Akîle ise bu görüşlerden hâkim ve râcih yaklaşımı benimsemekte ve Kur’ân lafızlarının aidiyeti konusunda farklı telakkilere kapı aralamamaktadır. Bu konuda “*Herhangi bir kimsenin, Hz. Peygamber’in Kur’ân’ın bir kısmını bize mana cihetiyle aktardığına, tebliğ ettiğine inanması câiz midir?*” şeklinde bir soru sormakta ve buna dair İbnü’l-‘Arabî’nin görüşlerini büyük ölçüde benimseyen, hakkında ileri sürülen iddiaları inceleyen ve onun ne demek istediğini yer yer te’vîl eden Şa’rânî’nin (öl. 973/1565) *el-Yevâkîf ve’l-cevâhir* isimli eserinden şöyle bir alıntıda bulunmaktadır:

“Hiç kimsenin buna inanması câiz değildir. Zira kendisine nâzil olan lafızda Hz. Peygamber’in, tasarrufta bulunarak mana ile rivâyet ettiği varsayılırsa, bu durumda kendisine indirilen sûreti değil, kendisinin anladığı sûreti bize açıklamış olması düşünülür. Oysa Allah şöyle buyurmaktadır: ‘İnsanlara indirdiklerimizi kendilerine açıklamam için ve (ola ki) düşünürler diye sana da uyarıcı kitabı indirdik.’²⁴ Bu durumda Hz. Peygamber’in [Kur’ân’ın] kelime ve harflerinde değişiklik yapması imkânsızdır... [Kur’ân’ın] nâzil olan harf ve lafızlarının sûretinde [Hz. Peygamber] herhangi bir şekilde tasarrufta bulunsaydı, onun insanlara indirileni ve inmemiş olanı tebliğ ettiği de söylenirdi ki hiç kimse bunu söylememiştir.”²⁵

İbn ‘Akîle Kur’ân lafızlarının aidiyeti konusunda İbnü’l-‘Arabî’nin *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye* adlı eserine başvurmamıştır. Onun bu eserine bakıldığında Kur’ân’ın Hz. Peygamber’in kalbine bir bütün olarak anlam bakımından indirildiği düşüncesine kapı araladığı müşâhede edilmektedir. İbnü’l-‘Arabî’nin terminolojisinde “Kur’ân”, ‘Kur’ân vahyinin inzâli, yani bir bütün olarak iniş hali’ anlamına gelirken; “el-Furkân” ise ‘Kur’ân’ın tenzîl boyutu, yani vahyin sindire sindire iniş hali’ anlamındadır. İbnü’l-‘Arabî’ye göre “*İnnâ enzelnâhu fî leyletin mübâreketin/Biz onu mübârek bir gecede indirdik.*”²⁶ âyetinde, ‘Kur’ân’ın bir kısmını indirdik” denilmemesi Kur’ân’ın, Hz. Muhammed’e bir bütün halinde indirildiğini göstermektedir. Ona göre Hz. Muhammed’in kalbine toptan inen Kur’ân vahyinde, âyetler ve sûreler belirginleştirilmemiş, mücmel bir şekilde yer almıştır. O, vahyin “Kur’ân” aşamasını, *el-vahyu’l-evvel* şeklinde adlandırmaktadır.²⁷ Bununla birlikte Şa’rânî kanalıyla aktardığımız değerlendirme dikkate alındığında İbnü’l-‘Arabî’ye göre lafızların inşâsında ne Hz. Peygamber’in ne de Cibrîl’in bir dahli bulunduğu söylenebilir. Ona göre Hz. Muhammed, lafızların her birini nasıl aldıysa, o şekilde ümmetine iletmiştir.²⁸

İbn ‘Akîle’nin Şa’rânî kanalıyla İbnü’l-‘Arabî’den yaptığı iktibâstan anlaşılacağı üzere Kur’ân lafızları bütünüyle Allah’a aittir. Zira klasik dönem İslâm düşünce tarihinde, Hz. Peygamber’in kendisine nâzil olmayanı Kur’ân olarak tebliğ ettiğini ileri süren bir kimse olmamıştır. Bu durumda da Kur’ân; örfî hakikat, lügavî hakikat ve şer’î/dinî hakikat olmak üzere

²³ Demiğir, “Kur’ân Lafızlarının Aidiyetine Dair Tartışmalar”, 345-368.

²⁴ en-Nahl 16/44.

²⁵ Şa’rânî, *el-Yevâkîf ve’l-cevâhir*, 1/170; İbn ‘Akîle, *ez-Ziyâde ve’l-İhsân*, 1/104.

²⁶ ed-Duhân 44/3.

²⁷ Muhyiddin İbnü’l-‘Arabî, *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, thk. Ahmed Şemsuddin (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1999), 1/130, 6/277.

²⁸ İbnü’l-‘Arabî’nin yaklaşımı konusunda detaylı değerlendirmeler için bk. Demiğir, “Kur’ân Lafızlarının Aidiyetine Dair Tartışmalar”, 352-353.

“lafız”, “mana”, “mektûb” ve “makrû”dan olan her birinin ismidir.²⁹ Yani, okunduğunda, okunan kelimeler; yazıldığında yazılan harfler olmak üzere lafız ve mananın bütünü Kur’ân olmaktadır. İbn ‘Akîle *ez-Ziyâde ve'l-ihşân*’da i‘câzü’l-Kur’ân ilmini incelediği yüz yirmi altıncı bölümde de satır aralarında Kur’ân lafızlarının ilâhîliğine değinmektedir. Ona göre Hz. Peygamber ilâhî hitabı lafız ve manasıyla birlikte işitmiştir. İbn ‘Akîle’ye göre Kur’ân’ın mu‘ciz bir kelâm olmasının önemli bir yönü, beşer kelâmında görülmeyen, ancak Kur’ân’ın temel bir hasleti olan şu özelliği sebebiyledir: Kur’ân’ın lafız ve manaları bir bütün olarak fesâhat ve belâgatın en üst derecesinde yer almaktadır.³⁰

3. Muvâfakât-ı Sahâbe

Tefsir rivâyetlerinde, sahâbe sözüne muvâfık olarak ve dolayısıyla beşer sözünün ilâhî kelâma evrildiği çok sayıda âyetin indiği ifade edilmektedir. Bir başka ifadeyle Allah’ın insanoğlunun dilini aracı kılarak konuştuğuna ilişkin âyetlerin bulunduğu görülmektedir. Bu konuda en yaygın rivâyetler, “muhaddes” olarak da nitelendirilen Hz. Ömer b. el-Hattâb (öl. 23/644) ile ilişkili olanlardır. Tefsir tarihine bakıldığında Hz. Ömer’e ‘ben Rabbime muvâfakât ettim’ (*vâfektu Rabbî*) şeklinde rivâyetler isnâd edildiği gibi ‘Rabbim bana muvâfakat etti.’ (*vâfekanî Rabbî*)³¹ şeklinde de rivâyetlerin bulunduğu görülmektedir. Kur’ân’da sahâbîlerin sözlerine muvâfık bir hayli âyetin nâzil olmuş olması, vahyin Hz. Peygamber’e nâzil olma tabiatının ve keyfiyetinin ne şekilde gerçekleştiğinin araştırılmasını lüzumlu kılmaktadır. Bu bağlamda *muvâfakât-ı sahâbenin* Kur’ân lafızlarının aidiyeti ile ilişkisine dair tartışmaları incelemek gerekmektedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki Kur’ân âyetleri esbâb-ı nüzûl açısından ikili bir tasnifte mütâlâa edilebilir.³² Bunlardan birinci türdeki âyetler, hacim itibarıyla Kur’ân âyetlerinin çoğunluğu olup özel bir sebebe bağlı olmadan doğrudan nâzil olanlardır. İkinci türdeki âyetler ise özel bir sebebe bağlı olarak nâzil olan âyetlerdir. İnsan sözüne muvâfık olarak indiği aktarılan âyetler bu türdendir. Kur’ân âyetlerinin insan sözüne muvâfık olarak inmesinden kasıt, insanların ortaya koydukları herhangi bir iddianın veya söylemin vahiy ile tescillenmesi değil; aksine, insanlara ait ifadelerin değişikliğe uğramaksızın aynı kalıp veya ibârelerle vahiy olarak nâzil olmasıdır.

Tefsir literatürüne bakıldığında başta *muvâfakât-ı Ömer*³³ olmak üzere Allah’ın kendi kelâmını insan gibi varlıkları konuşurarak iletmesine ilişkin rivâyetlerin olduğu görülmektedir.

²⁹ İbn ‘Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihşân*, 1/104-105.

³⁰ İbn ‘Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihşân*, 6/378.

³¹ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nibâye*, thk. eş-Şâhid el-Bûşihî (eş-Şârîka: Câmîatu's-Şârîka, 2008), 1/432; ‘Alî b. Ahmed el-Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur’ân*, thk. ‘Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 1/205; Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebir (Mefâtihu'l-gayb)* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981), 23/87.

³² Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, “sebebü'n-nüzûl” terimini “*meydana geldiği zamanda bir olaydan bahseden ya da bir olayın hükmünü beyân eden âyet veya âyetlerin inişine neden olan bâdise veya sorudur*” şeklinde tanımlamaktadır. bk. Muhammed ‘Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâbilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur’ân*, thk. Fevvâz Ahmed Zemrelî (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995), 1/89.

³³ Ebû'l-Hasen el-Vâhidî'nin (öl. 468/1076) aktardığına göre Hz. Ömer şöyle demiştir: “Ben dört yerde Rabbime muvâfakât ettim. Dedim ki ‘Ey Allah’ın Resûlü, namazı makâm-ı İbrâhîm’in arkasında kılsak.’ Bunun üzerine Allah şu âyeti indirdi: ‘Hani, biz bu Evi (Ka’be’yi) insanlar için toplantı yeri ve güven kaynağı kılmıştık. (İnsanlara) ‘İbrâhîm’in makamından namazgâh edin’in’ derken İbrâhîm ile İsmâ’îl’e de; ‘tavaf edenler, onun başından ayrılmayanlar, rükû ve secde edenler için Ev’imi temiz tutun’ diye ahit vermiştik’ (el-Bakara 2/125). Yine dedim ki: ‘Ey Allah’ın Resûlü, hanımlarına bir perde (hicâb) edinsen, zira senin huzuruna iyi adam da giriyor, günahkâr adam da giriyor.’ Bunun üzerine Allah şu âyeti indirdi: ‘Ey imân edenler’ Size yemek için izin verilmedikçe Peygamber’in hâne-i saadetine girmeyin...’ (el-Ahzâb 33/53). Yine Hz. Peygamber’in hanımlarına dedim ki: ‘Ya bu işten vazge-

Bu bağlamda rivâyetlerde *fî mâ üzzele mine'l-Kur'ân 'alâ lisân-i ba'di's-sahâbe* ve *fe-nüzilet 'alâ lisâni Ömer* gibi ta'bîrlerin kullanıldığı görülmektedir. Süyûtî, *el-İtkân*'da "*Fimâ nezele mine'l-Kur'ân 'alâ lisâni ba'di's-sahâbe*" şeklinde bir bölüm açmakta ve bu konuda tefsir tarihinde yer verilen rivâyetleri aktarmaktadır. Süyûtî ayrıca Hz. Ömer'in Kur'ân'a olan muvâfakâtını *Katfu's-semer* adlı manzûmesinde ele almış ve bunların toplamda yirmi mesele olduğunu belirtmiştir. Söz konusu manzûmeyi de Muhammed Bedreddin el-Hasenî (1850-1935), *Fethü'l-vehhâb fî muvâfakâti seyyidînâ Ömer b. el-Hattâb* adıyla şerhetmiştir.³⁴

İbn 'Akîle'nin *muvâfakat-ı sahâbeye* dair rivâyetler konusunda başvuru kaynağı Muhibbüddin et-Taberî'nin (öl. 694/1295) *er-Riyâzü'n-nadire fî menâkibi'l-'aşere* isimli eseridir. Muhibbüddin et-Taberî ve İbn 'Akîle'nin belirttiklerine göre ise *muvâfakat-ı Ömer* toplamda on beş âyetle ilgilidir. Taberî'ye göre söz konusu muvâfakattan dokuz tanesi, Hz. Ömer'in sözlerine birebir uyumlu olarak Kur'ân âyeti şeklinde inmiştir. Bunlardan dört tanesi lafız itibarıyla değil de mana yönüyle Kur'ân kelâmına; geriye kalan iki tanesi ise Tevrât'a muvâfık olarak Hz. Ömer'den sâdır olmuştur. İbn 'Akîle'ye göre ise Hz. Ömer'in bu muvâfakâtından sekizi lafız itibarıyla; yedisi de mana yönüyle Allah'ın kelâmına uyumlu olmuştur. Bir başka ifadeyle ona göre Kur'ân'ın sekiz âyetinde Hz. Ömer'in sözleri birebir nakledilmiş iken yedi âyetinde ise onun sözleri manen aktarılmıştır.³⁵

Muvâfakat-ı Ömer konusunda en geniş rivâyetleri içeren; Taberî, Süyûtî ve İbn 'Akîle'nin de rivâyetlerini ihtiva eden eser, Hâmid b. 'Alî el-'Îmâdî (öl. 1171/1758) tarafından kaleme alınan *ed-Dürri'l-müstetâb fî muvâfakâti Ömer b. el-Hattâb*'tır. 'Îmâdî'nin belirttiğine göre yirmi beş meselede vahiy, Hz. Ömer'in görüşlerine uygun biçimde nâzil olmuştur. Keza onun aktardığına göre Hz. Ömer, yirmi yedi meselede sünnete de muvâfakat etmiştir. Bu durumda Hz. Ömer'in Kur'ân ve sünnete muvâfakâtı, elli iki meselede olmaktadır.³⁶

İnsan sözünün aracı kılındığı veya insan sözüne muvâfık olarak nâzil olduğu belirtilen örneklerden biri; "*Fetebârekellâhü ahsenü'l-hâlikîn/Yaratanların en güzeli Allah ne yücedir.*"³⁷ âyetidir. Söz konusu âyetle ilgili olarak farklı rivâyetler bulunmaktadır. Klasik dönem tefsir merviyâtında belirtildiğine göre Abdullâh b. Sa'd b. Ebû Serh (öl. 36/656-57), Mü'minûn sûresinde insanın yaratılışını konu edinen âyetleri yazarken "*Sümme enşe'nâhü*

çersiniz. Yahut da noksan sıfatlardan münezze olan Allah sizin yerinize Hz. Peygamber'e daha hayırlı eşler verir. Bunun üzerine Allah şu âyeti indirdi: 'O sizi boşarsa, Rabbi ona dul ve bakire olarak; teslimiyetçi, imânlı, gönülden itaat eden, tövbe-kâr, âbit, oruçlu sizden daha hayırlı eşler verir.' (et-Tahrîm 66/5). Ayrıca Mü'minûn sûresinin 'Gerçek şu ki biz insanı çamurdan süzölmüş bir özden yarattık. Sonra onu sağlam bir yere nutfe olarak yerleştirdik...' (23/12-14) şeklindeki âyetleri indirdiğinde, 'Yaratanların en güzeli Allah ne yücedir.' dedim. Bunun üzerine bu ifadelerim âyet (23/14) olarak nâzil oldu." bk. 'Alî b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûli'l-Kur'ân*, thk. Mâhir Yasin el-Fahl (Riyâd: Dâru'l-Meymân, 2005), 509. *Muvâfakat-ı Ömer*'e dair rivâyetlerin temel hadis klasiklerinde de yer aldığı görülmektedir. Bu konuda farklı rivâyetler için bk. Buhârî, "Salât", 32; Müslim, "Fezâ'ilü's-Sahâbe", 24; Dârimî, "Menâsik", 33.

³⁴ Bedreddin el-Hasenî'nin söz konusu edilen *Fethü'l-vehhâb fî muvâfakâti seyyidînâ Ömer b. el-Hattâb* isimli eseri Abdullâh Bedrân, Abdurrahim Bermû (Dımaşk 1423/2002) ve Tâhâ Fâris'in (Beyrût 1335/2014) ilmi neşirleriyle yayınlanmıştır.

³⁵ Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâzü'n-nadire fî menâkibi'l-'aşere* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984), 2/298; İbn 'Akîle, *eş-Ziyâde ve'l-ihsân*, 1/320.

³⁶ Hâmid el-'Îmâdî, *ed-Dürri'l-müstetâb fî muvâfakâti Ömer b. el-Hattâb ve Ebî Bekr ve 'Alî Ebî Tîrâb ve tercemetühüm ma'a iddetin mine'l-ashâb*, thk. Mustafâ 'Osman Samîde (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 17-153.

³⁷ el-Mü'minûn 23/14.

halken âhare/Nihayet onu yeni bir yaratılışa mazhar ettik.” ifadesine gelince şaşkınlığını gizleyememiş ve “*Fe-tebârekellâhu ahsenü’l-hâlikîn*” demiştir. Bu durum üzerine Hz. Peygamber ona; “*Yaz, bu âyetin bu pasajı senin söylediğin şekilde nâzil oldu.*” demiştir. Bunun üzerine Abdullâh b. Sa’d da “Eğer Hz. Muhammed’e vahiy iniyorsa bana da iniyordur.” diyerek irtidât ettiği nakledilmektedir. Söz konusu âyetle ilişkili benzer nakiller Hz. Ömer ve Mu’âz b. Cebel (öl. 17/638) gibi diğer sahabîler için de zikredilmektedir.³⁸

Tefsir rivâyetlerinde “ifk” hâdisesiyle ilişkili bir âyetin de sahâbe sözüne muvâfık olarak nâzil olduğu aktarılmaktadır. Tefsir rivâyetlerinde aktarıldığına göre Sa’d b. Muâz (öl. 5/627), Ebû Eyyûb el-Ensârî (öl. 49/669) ve Zeyd b. Hârise (öl. 8/629) ifk hadisesini duyduklarında “*Sübhâneke hâzâ bühtânün ‘azîmun/Bunu söylemek bize yakışmaz. Hâşa! Bu, büyük bir iftiradır.*” sözünü söylemişlerdir. Daha sonra onların bu konudaki yaklaşımları ve ifadeleri olduğu gibi Nûr sûresinde (24/16) nâzil olmuştur.³⁹ Uhud Gazvesi ile ilgili bir âyetin de Mus’ab b. ‘Umeyr’in (öl. 3/625) sözüne muvâfık olarak indiği nakledilmektedir. Tefsir kaynaklarında aktarıldığına göre Uhud’da başta ensâr ve mühâcir olmak üzere bütün müslümanların sancağını taşıyan Mus’ab b. ‘Umeyr, Hz. Muhammed’in yanından hiç ayrılmayıp sancaktarlık görevini yerine getirmiştir. Uhud’da Hz. Muhammed’in yanına kadar sokulup bir kılıç darbesiyle onu yüzünden yaralayan İbn Kamîe’nin kılıç darbeleriyle Mus’ab’ın her iki eli de kesilince sancağı kollarıyla göğsüne bastırarak dik tutmaya çalışmış ve nihayet yine onun mızrağıyla şehit düşmüştür. Mus’ab’ın sağ eli kılıç darbesiyle kesilince sancağı sol eline alarak müslümanlar motivasyonlarını kaybetmesinler diye “*Ve mâ muhammedün illâ resülün/Muhammed sadece bir elçidir.*” sözünü söylemiştir. Mus’ab’ın bu ifadesi daha sonra “*Muhammed sadece bir elçidir. Ondan önce nice elçiler gelip geçti. Şimdi o ölür veya öldürülürse, gerisin geri dönecek misiniz? Gerisin geri dönenler, Allah’a asla zarar vermiş olmayacaktır. Buna karşılık, Allah; şükredenlerin mükâfatını yakında verecektir.*”⁴⁰ âyetinde görüldüğü üzere bir Kur’ân ifadesi olarak nâzil olmuştur.⁴¹

Sahâbe sözüne muvâfık olarak nâzil olduğu aktarılan bir başka âyet ise vahiy meleği Cibrîl ile ilgilidir. Hz. Ömer bir gün Yahudilerin dinî eğitim ve öğretim yaptıkları Beytü’l-midrâs’larına gider ve onların Cibrîl hakkındaki mülâhazalarını öğrenmek ister. Yahudilerin “Cibrîl bizim düşmanımızdır, çünkü Muhammed’e bizim sırlarımızı veriyor. O şiddet, zorluk ve azap meleğidir, dostumuz olan Mîkâil ise kurtuluş, hayır ve rahmet meleğidir.” dediklerine tanık olur. Bunun üzerine Hz. Ömer, “*Bu iki melek ilâhî huzurda nerede yer alır?*” diye sorar. “*Cebrâil rabbın sağında, Mîkâil solundadır ve aralarında düşmanlık vardır.*” cevabını verince Hz. Ömer, “*Eğer dediğiniz gibi ise onlar birbirlerine düşman olamazlar.*” demiştir. Akabinde Hz. Ömer “*Kim onlardan birine düşman olursa Allah’a da düşman olur.*” diyerek yanlarından ayrılır. Hz. Peygamber’in huzuruna gittiğinde Resûl-i Ekrem, “*Ey Ömer, Rabbin*

³⁸ ‘Alî b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve’l-nyân*, thk. es-Seyyid b. Abdülmaksûd (Beyrût: Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye, 1992), 2/144; İbn ‘Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü’l-veccîz fî tefsîri’l-keitâbi’l-azîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrût: Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye, 2001), 2/322; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/230, 5/1809; İbrâhîm b. Muhammed İsâ el-Me’mûnî, *Mabzûfâtü’l-Kur’ân* (Medîne: Mektebetü Dâri’z-Zamân, 2016), 58-59; Muhammed b. Yûsuf Bedreddin el-Hasenî, *Fethü’l-vehbâb fî muvâfakâti seyyidînâ ‘Ömer b. el-Hattâb*, thk. Tâhâ Fâris (Beyrût: Müessesetür-Reyyân, 2014), 100-101.

³⁹ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/231.

⁴⁰ Âl-i ‘İmrân 3/144.

⁴¹ Me’mûnî, *Mabzûfâtü’l-Kur’ân*, 59-60.

senin sözüne muvâfık âyet gönderdi.” demiş ve akabinde “Kim Allah’a, meleklerine, peygamberlerine, Cibrîl’e, Mikâil’e düşman ise bilsin ki Allah da o kâfirlerin düşmanıdır.”⁴² âyetini okumuştur.⁴³

Hız. Ömer’in Kur’ân’a muvâfakât ettiği veya ‘Allah’ın Hız. Ömer’in kelâmına muvâfakat ederek’ hitap ettiği bir diğere husus, onun Hız. Peygamber’in hanımlarına yönelik söylediğı sözdür. Tefsir ve hadis kaynaklarında aktarıldığına göre Hız. Peygamber’in hanımları, kıskançlık yüzünden ona karşı birleşmişlerdi. Bu duruma muttali olan Hız. Ömer onlara, “O sizi boşarsa, belki de Rabbi sizden daha hayırlı eşleri ona nasip eder.” demiştir. Hız. Ömer’in Hız. Muhammed’in hanımlarına yönelik bu sözü, “Eğer sizi boşayacak olursa, Rabbi ona dul ve bakire olarak; Allah’a teslimiyet gösteren, yürekte inanan, gönülden itaat eden, tövbekeâr, kulluk eden, dünyada yolcu gibi yaşayan daha hayırlı eşler verir.” şeklinde Tahrîm sûresinde (66/5) bir âyet olarak nâzil olmuştur.⁴⁴ İbn ‘Atiyye’ye göre söz konusu âyet, Hız. Ömer’in sözüyle birebir örtüşerek (*nezeleti’l-âyetü ‘alâ nahvi kavlihi*) inmiştir.⁴⁵

Muvâfakât-ı sahâbe konusunda yukarıda söz konusu ettiğimiz rivâyetler Tefsir meriviyâtında yer alan rivâyetlerden yalnızca bir kısmıdır. Tefsir geleneğinde *muvâfakât-ı sahâbe* ile ilişkili olarak muhtelif konularda çok sayıda rivâyetin bulunduğu görülmektedir. *Muvâfakât-ı sahâbe* konusunun Kur’ân lafızların aidiyeti meselesinde görüş beyan etmede etkin bir işlevinin olduğunu belirtmiştik. Keza Kur’ân lafızlarının aidiyeti konusunda İbn ‘Akîle’nin klasik dönem İslâm düşüncesinde hâkim ve râcih bakış açısını benimsediğini ifade etmiştik. Ona göre Kur’ân, lafız ve anlam bakımından Allah’a ait olmaktadır. Bu bağlamda, ‘*Muvâfakât-ı sahâbe, Kur’ân lafızlarının ilâhî oluşuna engel midir?*’ şeklinde bir soru sorulabilir. *Muvâfakât-ı sahâbenin*, Kur’ân lafızlarının ilâhî olduğuna dair görüşe ilk bakışta te’âruz ve tenâkuz izlenimi verdiği açıktır. Zira Kur’ân’ın bir kısım âyetleri sahâbenin sözlerinden alınmış ise sahâbenin sözlerinin de mu’ciz olduğu anlamına gelecektir. Ayrıca Kur’ân’ın hem lafız hem de mana bakımından eczasından bir kısmının ilâhî olmadığına kapı aralayacaktır. Dolayısıyla Kur’ân lafızlarının bütün eczasıyla ilâhîliği kabul edildiğinde *muvâfakât-ı sahâbenin* Kur’ân’ın i’câzı ile çelişeceği görülmektedir. Bu çelişkinin farkında olan İbn ‘Akîle *muvâfakât-ı sahâbenin* mu’ciz ve tehdâdî yönü konusunda bir değerlendirmede bulunmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz üzere İbn ‘Akîle’ye göre *muvâfakât-ı Ömer* toplamda on beş âyetle ilgilidir. Ona göre Hız. Ömer’in bu muvâfakâtından sekizi lafız itibarıyla; yedisi de mana yönüyle Allah’ın kelâmına uyumlu olmuştur. Bir başka ifadeyle ona göre Kur’ân’ın sekiz âyetinde Hız. Ömer’in sözleri birebir nakledilmiş iken yedi âyetinde ise onun sözleri manen aktarılmıştır.⁴⁶ Hemen belirtelim ki İbn ‘Akîle’ye göre *muvâfakât-ı maneviyye*, i’câz ve tehdâdî konusunda herhangi bir problem arzetmemektedir. Ona göre bu konuda temel sorunu teşkil eden *muvâfakât-ı lafiyye*dir. Zira bu tür muvâfakât, Azîz Kur’ân’ın mu’ciz olmasına, Hız. Peygamber’in onunla tehdâdîde bulunmasına ve en fasih ile en belîğ edîplerin onun

⁴² el-Bakara 2/98.

⁴³ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. ‘Abdullâh b. ‘Abdülmuhsin et-Türkî (Riyâd: Dâru Âlemi’l-Kütüb, 2003), 1/302; Âlûsî, *Râhu’l-me’ânî*, 1/331; Me’mûnî, *Mabzûfâtü’l-Kur’ân*, 59; Bedreddin el-Hasenî, *Fethü’l-vehbâb fî muvâfakât*, 85-87.

⁴⁴ Buhârî, “Salât”, 43. Ayrıca bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 1/229; Bedreddin el-Hasenî, *Fethü’l-vehbâb fî muvâfakât*, 84.

⁴⁵ İbn ‘Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 5/332.

⁴⁶ İbn ‘Akîle, *ez-Ziyâde ve’l-ihsân*, 1/320.

bir âyetinin benzerini dahi ortaya koymak suretiyle ona mu‘ârazada bulunamadıkları tespiti ile çelişmektedir. Bu durumda nasıl olur da henüz inmeyen bir âyeti aynıyla bir sahâbe telaffuz edebilir? İbn ‘Akîle’nin bu sorunu çözmek için birtakım rivâyetlere başvurduğu görülmektedir. Öncelikle onun Hz. Peygamber’den nakledilen, “*Şüphesiz sizden önceki ümmetlerde Allah’ın kalplerine ilham verdiği kimseler (muhaddesûn) vardı. Eğer benim ümmetimde de ilhâma mazhar tek bir kimse varsa, şüphesiz o Ömer’dir.*”⁴⁷ şeklindeki sahîh hadîsle istidlâl ettiği müşâhede edilmektedir. Ayrıca o, *muvâfakât-ı lafziyye* konusunda Hz. Ali’nin sözü olarak aktarılan iki mevkûf rivâyete de başvurmak suretiyle sorunu çözmeye çalışmaktadır.⁴⁸ Birincisi: “*Kur’ân’da Hz. Ömer’in sözlerine uygun sözler görürdük. Onun görüşüne uygun âyetler görürdük.*” İkincisi: “*Bizler Hz. Muhammed’in sahâbesi olarak, Allah tarafından gönülleri yatıştıran hak ve rahmet ifadelerinin (sekinet), Hz. Ömer’in diliyle söylenmesini yadırgamazdık, (buna alışmıştık).*”⁴⁹

İbn ‘Akîle’ye göre Hz. Ömer’in *muvâfakât*ının kaynağının da ilâhî, yani rabbânî bir ilhâm (*hâtirun rabbânî*) kaynaklı olması nedeniyle bunlar Kur’ân’ın i‘câz ve tehaddî yönünü ilgâ etmemektedir. Bu durumda inen âyetler, Hz. Ömer’in Kur’ân’a *muvâfık* olarak söylediği sözlerin Kur’ân metni olduğunu tescillemiş olmaktadır. Böylece *muvâfakât-ı lafziyye*, hem ilhâm kaynaklı olarak Hz. Ömer aracılığıyla hem de melek/vahiy kaynaklı olarak Hz. Muhammed vasıtasıyla nâzil olmuştur. Onun bu konudaki değerlendirmesi şöyledir:

“Hz. Ömer’in ifadelerinin Kur’ân âyeti olarak nâzil olması (*muvâfakât-ı Ömer*), onun kendi becerisi ve zekâsı ile ilgili değildir. Onun bu konudaki *muvâfakât*ı, ilâhî bir ilkâdir (*ilhâm*). Bu rabbânî bir konuşmadır (*tahdîs*). Kişi bazı zaman dilimlerinde bir çabası ve düşüncesi olmaksızın bunu içinde hissedebilmektedir. Kul kendisine verilen ilhâma uygun olarak bunu dile getirir. Bu, bir vahiy türüdür. “*Mûsâ’nın annesine, ‘Onu emzir’ diye vahyettik.*”⁵⁰ âyetinde de işaret edildiği üzere bu ilhâm türü de bir vahiydir [yani sözsüz vahiydir]. Hz. Peygamber’in yukarıdaki hadîste ifade ettiği üzere ‘*tahdîs*’, peygamberlere özgü değildir. Bu tür vahiy, gerek peygamberler gerekse de mü’minler için geçerlidir. Bütün bunlardan sonra anlaşıldı ki Hz. Ömer ve onun dışındakilerin sözlerinin birebir Kur’ân âyeti olarak nâzil olması, onların melekesi veya tespitleri kaynaklı bir şey değildir. Bunlar ilâhî bir ilhâmdır. Allah kalbine bu tür ilhâmı ilkâ ettiği kuluna, ikrâmını ve lütfunu izhâr etmek istemiştir. İlâhî bir ilkâ olan Kur’ân vahiy de bu şekilde nâzil olmuştur.”⁵¹

Şu kadar var ki İbn ‘Akîle’nin Hz. Ömer’e verilen rabbânî ilkâyı, Hz. Muhammed’e melek vasıtasıyla verilen vahiy ile özdeşleştirmedeği müşâhede edilmektedir. Ona göre Kur’ân’ın Hz. Peygamber’e verilmesi bir melek aracılığı ile olmuş olması sebebiyle herhangi bir iltibâs ve karışıklığa sebep olmaz iken peygamber dışındakilerin kalplerine ilkâ edilen ilhâm ise karışıklığa yol açabilir. Bu konuda âriflerin, havâtır kategorisinden, yani insanın iradesi dışında zihne gelen veya kalpte hissedilen duygu ve düşüncelerden söz ederek Hz.

⁴⁷ Buhârî, “el-Enbiyâ”, 451; Müslim, “Fezâ’ilü’s-Sahâbe”, 23.

⁴⁸ Kur’ân lafızlarının aidiyeti meselesinde görüldüğü üzere İbn Akîle’nin *ez-Ziyâde ve’l-İhsân*’da herhangi bir meseleyi çözmek veya bir konudaki görüşünü desteklemek için öncelikle rivâyetlerle istidlâl ettiği görülmektedir. Bu bağlamda bir merfû‘ hadîs ve iki mevkûf habere başvurduğu müşâhede edilmektedir.

⁴⁹ İbn ‘Akîle, *ez-Ziyâde ve’l-İhsân*, 1/325.

⁵⁰ el-Kasas 28/7.

⁵¹ İbn ‘Akîle, *ez-Ziyâde ve’l-İhsân*, 1/324-325.

Ömer gibilerinin *muvâfakât-ı lafziyyelerini* rabbânî düşünceler (*hâtırun rabbânî*) kategorisine koymaktadır.⁵²

Netice olarak tefsir ve hadis rivâyetleri merkeze alındığında, *muvâfakât-ı sahâbe* özelinde kelâm-ı beşerin kelâmulâh olarak dönüşümünden söz edilebilir. Söz konusu edilen rivâyetlerden yola çıkarak Kur'ân'ın birtakım âyetlerinin insan sözlerine muvâfık olarak inmiş olduğu hususunun birçok ulemâ tarafından kabul edildiği söylenebilir. Muvâfakatin olağanüstü hâdiselerde olduğu gibi olağan durumlarda da olduğu görülmektedir. Bu durum Allah'ın, kelâmını ifade etmedeki acziyeti olarak görülemeyeceği gibi muvâfakat eden sahâbînin de olağanüstü yeteneklere sahip olduğunu göstermemektedir. Dolayısıyla bize göre İbn Akîle'nin işaret ettiği şekliyle Hz. Ömer'in muvâfakâtı ile Kur'ân metninin kaynağını aynileştirmek doğru bir yaklaşım değildir. Kanaatimize göre Kur'ân'da bu denli sahâbe sözüne muvâfakâtın bulunması, Allah'ın nüzûl döneminde muhatapların erişebilecekleri ve tasavvur edebilecekleri bir dille (*'alâ kadr-i 'ukûli'n-nâs*) onlara hitap etmiş olduğunu göstermektedir. Bu durum da Allah'ın insanoğluna bir lütuf göstergesi olmakta, bir bakıma muhataplar inen vahiyde kendilerini bulabilmekte ve Kur'ân'ı içselleştirmektedirler.

Muvâfakât-ı sahâbenin Kur'ân'da her ne varsa lafız ve mana itibariyle ilâhî olduğu yaklaşımı ile te'âruz ve tenâkuz izlenimi verdiği açıktır. Bu sebeple Kur'ân lafızlarının ilâhîliğini Kur'ân'ın parçacıklarında değil bütünlüğünde aramanın daha isabetli olduğunu düşünürüz. Dolayısıyla Kur'ân lafızları âyet ya da âyet parçacıkları gibi eczâ açısından değil de Hz. Peygamber'in ağzından çıktığı bütün metin itibariyle Allah'a ait olmalıdır. Bir başka ifadeyle iki kapak arasında bulunan, Mushaf olarak adlandırılan, yani bir kitap haline getirilmiş yönüyle Kur'ân nazmı, -eczâ yönüyle değil- bütünlük açısından Hz. Muhammed'den duyulduğu ve yazıldığı şekliyle tekrar sahifelere kaydedilmesi sebebiyle gerek lafız gerekse de anlam açısından Allah'a aittir.

Sonuç

Kur'ân'ın lafız ve mana bakımından ilâhî kelâm oluşu, Kur'ân-ı Kerîm'in başlıca hususiyetlerinden ve rûkûnlerinden biridir. Binaenaleyh lafız ve anlam, birbirinin lâzım-ı gayrı müfârikı durumunda olmaktadır. Başka bir deyişle ne lafzın ne de anlamın bağımsız bir değeri ve önemi bulunmaktadır. Öte yandan lafız ile mana bütünlüğü itibariyle Kur'ân'ın, levh-i mahfûzda Allah'ın izhâr buyurduğu şekilde olması cihetiyle "kelâmulâh", levh-i mahfûzdan semâya ve semâdan yeryüzüne nüzûlünü gerçekleştirmesi yönüyle mecâz anlamda "kelâm-ı Cebrâil", insanlığa teblîğ etmesi ve onlara hitaben tilâvet etmesi bakımından da yine mecâzen "kelâm-ı Muhammed" olduğunu ileri sürmek mümkündür. Muhammed İbn 'Akîle'nin İslâm düşünce geleneğinde hâkim ve râcih yaklaşım olan 'Kur'ân metninin bir bütün olarak lafız ile anlam olarak Allah'a ait olduğu' şeklindeki telakkiyi benimsediği, bu çerçevede Kur'ân lafızlarının aidiyetine dair diğer yaklaşımlara kapı aralamadığı ve bunları eleştirdiği anlaşılmıştır. İbn 'Akîle'nin de benimsediği hâkim kanaatin diğer görüşlere göre daha tutarlı olduğunu dü-

⁵² İbn 'Akîle'nin söz konusu ettiği havâtir-i erba'a şöyledir: (i) İnsanın kendisinden doğan düşünceler (*hâtırun nefsiyyun*), (ii) şeytanın insana telkin ettiği duygu ve düşünceler (*hâtırun şeytâniyyun*), (iii) bir melek tarafından insanın kalbine bırakılan duygu ve düşünceler (*hâtırun melekiyyun*) ve (iv) rabbâbî düşünceler (*hâtırun rabbâniyyun*). Ona göre övgünün konu olduğu iki düşünce son ikisidir. bk. İbn 'Akîle, *eş-Ziyâde ve'l-İhsân*, 1/324-325.

şünüyoruz. Ancak İbn ‘Akîle’nin hâkim kanaati yeterli düzeyde temellendiremediği ve problem noktasını teşkil eden noktalara makul çözümler sunmadığı görülmektedir. Bu bağlamda İbn ‘Akîle’nin *muvâfakat-ı lafziyyenin* i‘câza konu olması için ilhâm ile vahyin kaynağını aynileştirme çabasının Kur’ân’ın lafızlarının ilâhîliği konusuna bir çözüm değil aksine ona mu‘ârazada bulunabilmenin imkânına kapı araladığı için temelsiz bir bakış açısı olduğu kanaati bizde hâsıl olmuştur.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Zakir DEMİR

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this Research.

Kaynakça

- Altundağ, Mustafa. “Kelâmullâh Halku'l-Kur'ân Tartışmaları Çerçevesinde ‘Kelâm-ı Nefsî - Kelâm-ı Lafzî’ Ayırımı”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 149-181.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd el-. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. 30 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Bâcûrî, İbrâhîm b. Muhammed el-. *Tuhfetü'l-mürîd 'alâ Cevhereti't-tevhîd*. thk. Muhammed Sâlih el-Gursî. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2007.
- Bedreddin el-Hasenî, Muhammed b. Yûsuf. *Fethü'l-vehhâb fi muvâfakâti seyyidînâ 'Ömer b. el-Hattâb*. thk. Tâhâ Fâris. Beyrût: Müessesetü'r-Reyyân, 2014.
- Demir, Zakir. *İlâhî Nakiller Bağlamında Kur'ân'daki İktibâsların Mâhiyeti*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Demir, Zakir. “Kur'ân Lafızlarının Aidiyetine Dair Tefsir Geleneğindeki Tartışmalar ve Bunların Kritiği”. *Kader* 20/1 (2022), 345-368.
- Demir, Zakir. *Tefsir Terim Bilimi'ne Alternatif Bir Alan: Ta'rifat, Hudud Ve Mustalahat Kitabiyatı*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2020.
- Diyârbekrî, Kâdî Hüseyin b. Muhammed ed-. *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi nefîs*. 2 Cilt. Kâhire: Matbaa-i 'Osman 'Abdurrâzık, 1302.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid el-. *el-Me'ârifü'l-'akliyye*. thk. 'Abdulkerim el-'Osmân. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1963.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid el-. *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*. thk. Hamza b. Züheyr Hâfız. 4 Cilt. Cidde: Şerîketü'l-Medîneti'l-Münevvere li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, 1413.
- İbn 'Akîle, Muhammed b. Ahmed. *ez-Ziyâde ve'l-ihşân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Şârîka: Merkezü'l-Buhûsi ve'd-Dirâsât, 2006.
- İbn 'Atiyye el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2001.
- İbnü'l-'Arabî, Muhyiddîn. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. thk. Ahmed Şemsuddin. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1999.
- 'İmâdî, Hâmid el-. *ed-Dürrü'l-müstetâb fi muvâfakâti 'Ömer b. el-Hattâb ve Ebî Bekr ve 'Alî Ebî Türâb ve tercemetühüm ma'a 'iddetin mine'l-ashâb*. thk. Mustafâ 'Osman Samîde. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1996.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halîfe Mustafa b. 'Abdullâh. *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*. thk. M. Şerefettin Yalçkaya - Rifat Bilge. 2 Cilt. Ankara: TTK Yayınevi, 2014.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay el-. *Fihrisü'l-fehâris*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.
- Mahallî, Celâleddîn el-. *el-Bedrü't-tâli 'fi halli Cem'i'l-cevâmi'*. thk. Ebû'l-Fida Murtaza 'Alî b. Muhammed el-Muhammedi ed-Dağıstanî. 2 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risale, 2005.
- Mâverdî, 'Alî b. Muhammed el-. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. thk. es-Seyyid b. Abdülmaksûd. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1992.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-Hidâye ilâ bulûgi'n-nihâye*. thk. eş-Şâhid el-Bûşihî. 13 Cilt. eş-Şârîka: Câmîatu's-Şârîka, 2008.

- Me'mûnî, İbrâhîm b. Muhammed İsâ el-. *Mahzûfâtü'l-Kur'ân*. Medîne: Mektebetü Dâri'z-Zamân, 2016.
- Murâdî, Muhammed Halîl el-. *Silkü'd-dürer fî a'yâni'l-karnî's-sânî 'aşer*. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Râzî, Fahreddin er-. *et-Tefsirü'l-kebîr (Mefâtihu'l-gayb)*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Sübkî, Tâcüddîn es-. *Cem'u'l-cevâmi' fî usûli'l-fikh*. thk. 'Abdulmun'im Halîl İbrâhîm. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Süyûtî, Celâlüddîn es-. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye. 7 Cilt. Medîne: Mücemma'ü'l-Melik Fehd li-Tıba'ati'l-Mushafi's-Şerif, ts.
- Şa'rânî, 'Abdülvehhâb eş-. *el-Yevâkîf ve'l-cevâhir*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr et-. *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. 'Abdullâh b. 'Abdülmuhsin et-Türkî. 36 Cilt. Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- Taberî, Muhibbüddîn et-. *er-Riyâzü'n-nadire fî menâkibi'l-'aşere*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'âti'l-'ulûm*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Teftâzânî, Sa'deddîn et-. *Şerhu'l-Makâsîd*. thk. 'Abdurrahmân 'Umeyre. 5 Cilt. Beyrût: 'Âlemu'l-Kütüb, 1998.
- Uzun, Nihat. "Kur'ân'ı Tanımlamanın Keyfiyeti: Kur'ân Tanımlarının Tarihsel Serencamı Üzerine Bir İnceleme". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2018), 100-140.
- Vâhidî, 'Alî b. Ahmed el-. *el-Vasût fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Vâhidî, 'Alî b. Ahmed el-. *Esbâbü'nuzûli'l-Kur'ân*. thk. Mâhir Yasin el-Fahl. Riyâd: Dâru'l-Meymân, 2005.
- Zerkeşî, Bedrüddîn ez-. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Kâhire: Dâru't-Türâs, 1984.
- Zürkânî, Muhammed 'Abdülazîm ez-. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Fevâz Ahmed Zemrelî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1995.